

De contractiefase van de seculaire trend in het Noorderkwartier nader beschouwd

A. M. VAN DER WOUDE

Het afgelopen jaar zijn er enkele interessante gegevens verschenen die aanleiding geven de daling van de seculaire trend nader te beschouwen. In mijn proefschrift *Het Noorderkwartier* heb ik aangetoond dat na 1650 de economische ontwikkeling in Holland begon te stagneren en er een zogenaamde contractiefase van de seculaire trend (ook wel fase B genaamd) aanbrak. Zonder dat het mogelijk is het omslagpunt precies te dateren, geraakten in de decennia na 1650 gaandeweg steeds meer bedrijfstakingen in een situatie, waarin de expansieve groei die zij voorheen gekend hadden, plaats maakte voor die van betrekkelijke stilstand of zelfs achteruitgang. Ook de lange periode van bevolkingsgroei kwam ten einde en er zette zelfs een zekere daling van het bevolkingsgetal in Holland in. De prijsontwikkeling liet een overeenkomstig beeld zien en zeker het prijsniveau van de voor de toenmalige samenleving zo belangrijke agrarische produkten kwam na het midden van de zeventiende eeuw in een ongeveer honderd jaar lang aanhoudende tendens tot daling terecht. Van lang niet alle bedrijfstakingen en indicatoren is het mogelijk de ontwikkeling eenduidig vast te stellen, noch hebben wij reeds een goed inzicht hoe dit alles doorwerkte naar de terreinen van de politiek, de publieke financiën, de inkomensverhoudingen, de cultuur, de levensstandaard, het 'nationaal' inkomen en meer van dergelijke zaken. Wel staat vast, dat Noord-Holland een gebied was waar door een samenloop van omstandigheden deze ontwikkelingen pregnant tot uiting kwamen¹.

Het is daarom nuttig een aantal gegevens, die sinds kort beschikbaar kwamen met betrekking tot deze ontwikkeling in dit gebied, bijeen te plaatsen om na te gaan in hoeverre die mogelijkwijs tot aanvullingen c.q. wijzigingen in de interpretaties aanleiding zouden kunnen geven. In dit verband heb ik een drietal (ten dele samenhangende) ontwikkelingen op het oog, die om bespreking vragen naar aanleiding van cijfermateriaal, dat recent door anderen is gepubliceerd of aan mij ter beschik-

1 A. M. van der Woude, *Het Noorderkwartier. Een regionaal historisch onderzoek in de demografische en economische geschiedenis van westelijk Nederland van de late middeleeuwen tot het begin van de negentiende eeuw*, AAG Bijdragen, XVI (1972). Zie ook: A. M. van der Woude, 'De 'Nieuwe Geschiedenis' in een nieuwe gedaante', *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, V (Haarlem, 1980) 9-35. Ook A. M. van der Woude, *Nederlandsland over de schouder gekeken*, paragraaf 2 'De periodisering van het nationale verleden' (Utrecht, 1986) 13-17.

king werd gesteld. Het betreft ontwikkelingen in de veehouderij², de bedrijfsvergroting in de agrarische sector³ en de teruggang van het aantal Hollandse zeelui⁴.

Rundveehouderij

In een studie gepubliceerd in dit tijdschrift heeft Van Zanden onlangs een bekende bron opnieuw in bewerking genomen en daaraan nieuwe informatie ontleend met betrekking tot omzet- en wellicht produktievolumina van een aantal groepen van artikelen in Holland na 1650. Van Zanden komt hierin op grond van de opbrengsten van het middel van de waag in Alkmaar en, in mindere mate, ook in de andere steden in Noord-Holland tot de conclusie dat de aanvoer van kaas naar de waag tussen 1650 en 1750 sterk moet zijn teruggelopen⁵. Voor de stad Gouda had Jan de Vries deze daling reeds geconstateerd voor de periode 1680-1750⁶. Ook ik kon in Alkmaar de teruggang reeds vanaf 1710 vastleggen⁷. Van Zanden komt nu echter met gegevens die erop duiden dat dit proces reeds vanaf het midden van de zeventiende eeuw in Noord-Holland en vanaf 1670 rond Gouda gespeeld kan hebben (zijn tabel 13).

Mag de opbrengst van het middel van de waag gelden als indicator voor de produktie van kaas? Zijn redeneringen daarvoor zijn plausibel. Zo wijst hij bijvoorbeeld op het samenvallen van schoksgewijze dalingen in de opbrengsten van lokale waagcijfers en het heersen van veepestepidemieën. Toch blijft het natuurlijk een feit dat achter de bedragen geïnd aan de waag een zeer breed scala van produkten schuil gaat, die via de waag verhandeld dienden te worden⁸. In beginsel zou de teruggang in de opbrengsten ook (voor een belangrijk deel) dâar gezocht kunnen worden. In Noord-Holland raakte immers zo veel in achteruitgang, dat niet alles a priori aan kaas toegeschreven behoeft te worden. Ook dient men zich af te vragen in hoeverre lokale consumptie bij een sterk teruglopend inwonertal de totaalcijfers van de waag heeft beïnvloed; met andere woorden in hoeverre weerspiegelen de totaalcijfers van de waag plaatselijke consumptie (onder andere gebonden aan het aantal inwoners) en in hoeverre interlokale handel. Aangezien het tenslotte om een pakket van goederen gaat met uiteenlopende heffingen werken verschuivingen ongelijk door in het eindbedrag en moet men voorzichtig zijn met al te snelle conclusies over het effect hierop van één enkel produkt.

2 J. L. van Zanden, 'De economie van Holland in de periode 1650-1805: groei of achteruitgang?', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, CII (1987) 562-609.

3 Cijferopstellingen gemaakt door W. J. van den Berg op grond van zijn inmiddels gepubliceerde *Historisch kadaster van de Binnen-Egmond* (Utrecht, 1985).

4 P. C. van Royen, *Zeevarenden op de koopvaardijvloot omstreeks 1700* (Amsterdam, 1987).

5 Van Zanden, 'De economie van Holland', 599.

6 J. de Vries, *The Dutch Rural Economy in the Golden Age 1500-1700* (New Haven, 1974) 159-160.

7 Van der Woude, *Het Noorderkwartier*, 578-579.

8 Waagplichtig waren onder andere koloniale waren (met een hoog tarief) zoals peper, nootmuscaat, kaneel en dergelijke, suiker, alle metalen, stijfsel, zaden als komijn-, anijs- en kanariezaad, kaarsen en was, hennep(garen) en touw, meekrap, aluin, gember, krenten, ivoor, zijde, amandelen en vele meer, waaronder kaas.

Toch zijn er goede redenen te vinden om het met de gedachte van Van Zanden eens te zijn dat de aanvoer van kaas naar de waag te Alkmaar de totaalopbrengst zodanig moet hebben gedomineerd dat deze laatste ons iets over de kaasaanvoer vertellen kan. Van Zanden zelf wees daarvoor op de samenvallende 'timing' in de achteruitgang van de waagopbrengsten en het uitbreken van veepestepidemieën. Maar daarmee zitten wij in de jaren nâ 1710. Tussen 1650 en 1710, toen de economische activiteit in Noord-Holland beslist veelzijdiger was, kunnen de cijfers ook nog door handel in andere produkten wezenlijk zijn beïnvloed. Toch zijn er mijns inziens nog twee andere argumenten te vinden die Van Zandens gedachten-gang ondersteunen, zo niet bevestigen.

1 Vergelijking van de waagopbrengsten met bevolkingscijfers leert ons dat het gemiddeld geïnde bedrag aan de waag per hoofd nogal uiteen liep. Het is niet aannemelijk om dit toe te schrijven aan zeer divergerende subregionale consumptieniveaus. Naast inkomsten die in verband staan met lokale consumptie en die per kantoor niet beduidend per hoofd uiteengelopen zullen hebben, moeten er dus andere inkomsten zijn geweest die voortvloeiden uit het gebruik van de waag voor economische activiteiten die het lokale gebruik te boven gingen: commerciële activiteiten. Wanneer wij het laagste bedrag per hoofd beschouwen als een minimum voor consumptie plus een onbekende opslag voor boven-lokaal commercieel gebruik van de waag dan volgt daar reeds automatisch uit, dat dit laatste gebruik in Purmerend veel belangrijker was dan in Edam en Monnickendam (zie tabel 1).

Op het eind van de achttiende eeuw — toen de kaasaanvoeren te Alkmaar bepaald niet op een dieptepunt stonden — was de gemiddelde opbrengst van de Alkmaarse

Tabel 1. Jaarlijks gemiddelde opbrengst van de waag in de jaren 1790/1799 per hoofd in 1795^a

	per inwoner van de stad	per inwoner van het belastingdistrict ^b
Alkmaar	f2,22	circa f0,40
Edam	f1,10	circa f0,58
Monnickendam	f0,50	circa f0,15
Purmerend	f3,23	circa f1,24
drie Westfriese steden	f1,39	circa f0,77
totaal	f1,63	circa f0,57

a Bron: Volkstelling 1795 en ARA, Financie van Holland no. 826-828. Deze laatste bron biedt de opbrengsten van de (verpachte) imposten en is ook gebruikt voor de berekening van de cijfers in de tabellen 2, 3, 4 en 5

b De grenzen van de belastingdistricten zijn niet exact bekend

waag in relatie tot het aantal inwoners van het belastingdistrict bepaald niet hoog ($f0,40$). Die van Purmerend, Edam en de drie Westfrieze steden gezamenlijk gingen daar aanzienlijk bovenuit. Maar in Monnickendam, waar de aanvoer van kaas naar wij weten van geringe betekenis was, lag de gemiddelde opbrengst van de waag nog veel lager ($f0,15$). Met gemiddelde inkomsten van nauwelijks duizend gulden per jaar moeten daar de inningskosten een zeer groot deel van de opbrengst hebben opgeslokt. In Monnickendam zal het gebruik van de waag voor de lokale behoeften de totale inkomsten vermoedelijk voor een zeer groot gedeelte hebben bepaald. Het betekent in ieder geval dat de gemiddelde inkomsten te Alkmaar nog altijd grotendeels door gebruik voor boven-lokale handelsdoeleinden en niet door lokale consumptie werden bepaald. Uiteraard was kaas daarin van het grootste belang. Daarmee staat echter nog niet vast, dat tussen 1650 en 1700 niet ook de handel in een ander produkt (bijvoorbeeld hennepgaren en touw) het niveau en de ontwikkeling van de totaalcijfers mede sterk kan hebben beïnvloed. Alkmaar was een centrum van touwslagerij en het tot haar belastingressort behorende Schermer-eiland een centrum voor de produktie van hennepgaren (karrel) en visnet. Het blijft derhalve griezelig zonder nadere informatie af te gaan op totaalcijfers van inkomsten uit de waag.

2 Een tweede gegeven komt ons echter te hulp. De inkomsten uit impost op de waag, voor zover deze het gevolg zijn geweest van wijzigingen in de kaasaanvoer, mogen dan verstopt zitten in een totaalcijfer van een heel pakket produkten, op het produkt boter werd afzonderlijk belasting geheven. Het was bovendien een heffing op de hoeveelheid. Sinds 1625 werd $f4,-$ geheven per vat van 320 pond en een oortje per pond van alle boter die door de boeren op de markt (detailhandel) te koop werd aangeboden (de zogenaamde kopboter⁹). Het was verboden deze per stuk verkochte boter opnieuw in vaten te slaan. Dit duidt erop dat het tarief per stuk lager was dan dat per vat. Naar verhouding zal het ook om veel kleinere hoeveelheden zijn gegaan. Wanneer wij derhalve bij de berekeningen van een heffing van $f4,-$ per 320 pond uitgaan, vinden wij de minimaal mogelijk verhandelde hoeveelheid (de onverhandelde, zelf geconsumeerde boter was bovendien uiteraard onbelast). In 1664 werd de impost op de kopboter zelfs afgeschaft, zonder dat dit overigens tot een merkbare verandering in de opbrengst van de boter-impost leidde. In de totale hoeveelheid was deze dus van ondergeschikte betekenis.

In tabel 2 staan per tienjarige periode de bedragen die gemiddeld per jaar via deze belasting binnenkwamen, vóór 1748 uit verpachtingen, vanaf 1750 middels directe inning. Duidelijk blijkt hieruit het sterk teruglopende aandeel van Noord-Holland in de boterproduktie in die provincie vanaf tenminste het midden van de zeventiende eeuw (onze cijfers gaan niet verder terug). Deze terugval is werkelijk zeer groot indien wij deze belastingopbrengsten als maatgevend mogen beschouwen. Daar lijkt het alleszins op, want weliswaar maakte de opbrengst in Noord-Holland bij de overgang van verpachting naar directe heffing een veel grotere sprong in het

9 *Grootplacaet-boeck ... van de Staten van Hollandt en West-Vrieslandt*, I, 1921.

Tabel 2. Opbrengst impost op boter (zonder tiende verhoging). Tienjarige gemiddelden

periode	opbrengst in guldens		Totaal	%	indexcijfers ^a		
	Zuider- kwartier	Noorder- kwartier			N-kw.	Z-kw.	N-kw.
1650/59	127.551	26.300	153.852	17,1	81	320	93
1660/69	141.820	24.936	166.756	15,0	90	304	100
1670/79	137.297	22.475	159.772	14,1	87	274	96
1680/89	136.301	20.177	156.478	12,9	86	246	94
1690/99	142.240	16.560	158.800	10,4	90	202	96 ^b
1700/09	139.407	14.639	154.046	9,5	88	178	93
1710/19	129.272	11.812	141.085	8,4	82	144	85
1720/29	135.708	10.609	146.316	7,3	86	129	88
1730/39	158.160	10.042	168.202	6,0	101	122	101
1740/47	158.074	8.207	166.281	4,9	100	100	100
1750/59	201.671	13.979	215.650	6,5	100	100	100
1760/69	214.511	14.707	229.218	6,4	106	105	106
1770/79	203.696	14.315	218.011	6,6	101	102	101
1780/89	196.381	14.387	210.768	6,8	97	103	98
1790/99	186.024	13.930	199.954	7,0	92	100	93
1800/05	173.467	13.600	187.067	7,3	86	97	87

a 1740/49 = 100; 1750/59 = 100

b Het verschil met Van Zanden (tabel 12) waar als indexcijfer voor dit decennium 93 wordt gegeven berust op een foute opgave over het kantoor Amsterdam waar de bron abusievelijk f1.240,- in plaats van f41.240,- geeft. Dit werkt met drie punten door in het totaal-cijfer

gem. 1740/47	= 78,4 (Zuiderkwartier);	gem. 1730/39	= 78,4 (Zuiderkwartier)
gem. 1750/59	= 58,7 (Noorderkwartier);	gem. 1750/59	= 71,8 (Noorderkwartier)
idem	= 77,1 (geheel Holland);	idem	= 78,0 (geheel Holland)

Noorderkwartier dan in het Zuiderkwartier (respectievelijk met 41 en 22 punten), zodat de pachtopbrengsten daar een grotere onderschatting van de werkelijke produktie te zien kunnen geven dan de cijfers uit het Zuiderkwartier, maar anderzijds is de daling in de pachtopbrengsten tussen 1650 en 1750 een zo regelmatig proces in Noord-Holland dat deze ontwikkeling in grote lijn beslist juist moet zijn. Uitsplitsing per stad leert bovendien dat dit in Noord-Holland een algemeen proces was waarop geen uitzondering bestond, terwijl de opbrengsten van de boterverpachting in het Zuiderkwartier per stad uiteenlopende en omkeerbare ontwikkelingen vertonen. Een forse daling van de boterproduktie bestemd voor de handel lijkt voor Noord-Holland nu tenminste vanaf 1650 en tot 1750 vast te staan. Of wij met het teruglopen van de boterproduktie in Noord-Holland ná 1650 met een nieuwe of een reeds langer lopende ontwikkeling te doen hebben, is onduidelijk. In *Het Noorderkwartier* werd erop gewezen, dat uit het Kamper pondtolregister blijkt dat in de vijftiende eeuw Noord-Holland meer boter dan kaas exporteerde en dat dus ergens tussen 1450 en 1700 een fundamentele verandering daarin moet zijn gekomen¹⁰. Het teruglopen van het aandeel van Noord-Holland in de totale opbrengst van de impost op de boter van ruim 17% in de jaren 1650/1659 naar slechts zo'n 6% vanaf 1730/1739 kan het sluitstuk van zo'n verschuiving zijn geweest. Maar het kan evengoed zijn dat men reeds in de zestiende eeuw grotendeels met de boterproduktie was gestopt en dat de hier gesignaleerde ontwikkeling ná 1650 daar geheel los van staat.

De kardinale vraag is natuurlijk of de opbrengsten van de impost als een substitoot voor de aangevoerde hoeveelheden beschouwd mogen worden. Om meer zicht daarop te krijgen zouden wij de opbrengsten van de impost graag omzetten in absolute hoeveelheden boter. Al was het maar bij benadering. Op grond van wat zojuist vermeld werd over het heffingstarief (f4,- per 320 Amsterdamse ponden) is dat in ieder geval voor de jaren na 1750 goed te doen¹¹. Maar wanneer wij het verschil in inkomsten uit de pacht vóór 1747 en de heffing ná 1750 als omrekenings sleutel hanteren, kan misschien ook enige kijk verkregen worden op de hoeveelheden uit de periode 1650-1747.

Van Zanden spreekt over een mogelijke pachterswinst van circa twintig procent (waaruit dan ook de kosten van inning bestreden moesten worden¹²). Voor het produkt boter zien wij inderdaad dat in het Zuiderkwartier de gemiddelde jaaropbrengst van de verpachting over de jaren 1740/1747 (f158.074) 78,4% beliep van die uit de inning door de overheid in het decennium 1750/1759 (f201.671). Dat komt dus zeer dicht bij een verschil van 20%. Maar voor het Noorderkwartier lag het verschil tussen de jaargemiddelden van die twee perioden zelfs boven de veertig procent.

Wij doen er echter goed aan te bedenken dat voor de rundveehouderij de jaren

10 Van der Woude, *Het Noorderkwartier*, 575.

11 Het Amsterdamse pond was gelijk aan 494 gram.

12 In Zeeland werd in 1768 het collecteloon bij dit type belasting op acht procent gesteld.

1740/1747 een zeer wankel basis voor een vergelijking bieden vanwege de in 1744 opnieuw en met ongekeerde hevigheid uitgebroken veepest¹³. Om de een of andere reden heeft die zeer uiteenlopend doorgewerkt in de opbrengsten uit de boterimpost in het Zuider- en het Noorderkwartier. Tabel 3 laat dat duidelijk zien. In beide kwartieren blijkt het jaar 1741 reeds ronduit slecht te zijn. Maar in het Zuiderkwartier volgt snel herstel; in het Noorderkwartier maar traag en aarzelend. In 1745 klappen dan de opbrengsten in beide kwartieren in. Herstel volgt in het Zuiderkwartier echter bijna onmiddellijk. In het Noorderkwartier was de klap niet alleen veel groter (gemeten aan de boterimpost), maar echt herstel bleef ook tot 1747 uit. De gehele periode 1740/1747 bijeengenomen blijkt het Noorderkwartier veel sterker op de crisis te reageren. De produktie bereikte toen een absoluut dieptepunt.

Het is daarom veel beter de opbrengst van de impost in het decennium 1730/1739 met die van 1750/1759 te vergelijken. Voor het Zuiderkwartier geeft dat eenzelfde uitkomst (opbrengst 1730/1739 is 78,4% van die in 1750/1759), maar voor het Noorderkwartier is die nu aanzienlijk hoger (71,8%). De 'pachterswinst' kan daar dus wel dertig procent belopen hebben.

Gesteld dat dit waar zou zijn (de beschouwingen behouden onvermijdelijk een ietwat speculatief karakter), is er dan een verklaring te bedenken voor zo'n verschil tussen het Zuider- en het Noorderkwartier? Indien wij bedenken dat het inmiddels wel vaststaat dat gedurende een zeer lange periode, in ieder geval sinds het midden van de zeventiende eeuw, de boteraanvoer naar de wagen in Noord-Holland al maar is gedaald, ligt het voor de hand te veronderstellen dat de pachters van die impost bij hun bieden tijdens de verpachting zeer behoedzaam te werk zullen zijn gegaan en een extra marge zullen hebben aangehouden tussen wat zij boden aan de verpachtende overheid en wat zij hoopten te ontvangen op grond van de aanvoer. Op basis van zulk gedrag mag men veronderstellen dat aanvankelijk, zeg rond 1650, de marge in het Noorderkwartier ook zo'n twintig procent zal hebben bedragen, maar dat hij geleidelijk werd opgevoerd tot wel dertig procent, omdat men zich daardoor als pachter indekte tegen telkens weer tegenvallende aanvoeren. Wederom gesteld dat dit niet ver bezijden de waarheid is, zouden wij de op de waag aangevoerde hoeveelheden boter bij benadering kunnen reconstrueren door uit te gaan van een constante 'pachterswinst' van twintig procent in het Zuiderkwartier over de gehele periode 1650-1747 en een oplopende 'pachterswinst' in het Noorderkwartier van twintig procent in het decennium 1650/1659 naar achtentwintig procent in de jaren 1730/1739 en zelfs dertig procent voor de extreme jaren 1740/1747.

Tabel 4 biedt de uitkomsten van de omrekening van de geldelijke opbrengsten van de boterimpost tot hoeveelheden aangevoerde boter op basis van bovenstaande veronderstellingen. Enkele punten vallen nu op. Door onze werkwijze wordt de da-

13 Van der Woude, *Het Noorderkwartier*; 585-593; J. A. Faber, 'Cattle-plague in the Netherlands during the Eighteenth Century', *Mededelingen van de Landbouwhogeschool te Wageningen*, LXII-11 (1962).

Tabel 3. Jaarlijkse opbrengst van de impost op boter in het Zuider- en in het Noorderkwartier (in guldens)

jaar	Zuider- kwartier	Noorder- kwartier	jaar	Zuider- kwartier	Noorder- kwartier
1730	137.367	10.560	1740	170.947	10.065
1731	144.231	10.617	1741	158.997	8.165
1732	154.779	9.565	1742	166.247	8.256
1733	158.342	9.840	1743	161.083	9.316
1734	157.969	10.036	1744	163.331	9.721
1735	158.797	9.961	1745	129.945	5.647
1736	163.014	9.580	1746	152.559	7.047
1737	164.530	9.752	1747	161.480	7.437
1738	170.340	10.012	-	-	-
1739	172.229	10.501	-	-	-

Tabel 4. Fiscaal belaste hoeveelheden boter. Tienjarige gemiddelden (Amsterdamse ponden)

periode	Zuiderkwartier		Noorderkwartier		Holl. totaal hoeveelheid	%	indexcijfers ^b		
	hoeveelheid	% ^a	hoeveelheid	% ^a			N- kw.	Z- kw.	N- kw.
1650/59	12.755.100	80	2.630.000	80	15.385.100	17,1	81	236	91
1660/69	14.182.000	80	2.525.165	79	16.707.165	15,1	90	226	99
1670/79	13.729.700	80	2.305.128	78	16.034.828	14,4	87	207	95
1680/89	13.630.100	80	2.096.312	77	15.726.412	13,3	86	188	93
1690/99	14.224.000	80	1.743.158	76	15.967.158	10,9	90	156	94
1700/09	13.940.700	80	1.561.493	75	15.502.193	10,1	88	140	92
1710/19	12.927.200	80	1.276.973	74	14.204.173	9,0	82	114	84
1720/29	13.570.800	80	1.162.630	73	14.733.430	7,9	86	104	87
1730/39	15.816.000	80	1.115.778	72	16.931.778	6,6	100	100	100
1740/47	15.807.400	80	937.943	70	16.745.343	5,6	100	84	99
1750/59	16.133.680		1.118.320		17.252.000	6,5	100	100	100
1760/69	17.160.880		1.176.560		18.337.440	6,4	106	105	106
1770/79	16.295.680		1.145.200		17.440.880	6,6	101	102	101
1780/89	15.710.480		1.150.096		16.860.576	6,8	97	103	98
1790/99	14.881.920		1.114.400		15.996.320	7,0	92	100	93
1800/05	13.877.360		1.088.000		14.965.360	7,3	86	97	87

a De pacht som als percentage van het totaal geïnde bedrag

b 1730/39 = 100; 1750/59 = 100

ling in de boteraanvoer in het Noorderkwartier enigszins afgevlakt in vergelijking met het beeld dat wij kregen uit de ontwikkeling van de pachtbedragen. In het laatste geval ging de daling van 320 naar 100 punten tussen 1650/1659 en 1740/1747. Na de (hypothetische) omrekening tot hoeveelheden boter gaat de daling van 236 punten naar 84 punten (dat is van 281 naar 100). Ook al is deze daling wat geringer geworden dan men op grond van de belastinginkomsten aanvankelijk denkt, zij is nog altijd zeer fors. Uit de berekening van tabel 4 lijkt het erop dat naar absolute hoeveelheden bezien in het decennium 1720/1729 (1,10 à 1,15 miljoen pond gemiddeld per jaar) het eind van de daling werd bereikt. Bezien naar het aandeel in de totale hoeveelheid van de in Holland naar de waag gebrachte boter lag dit tien jaar later bij 6,6%. Het is nu natuurlijk verleidelijk de gemiddelde boterconsumptie per hoofd rond 1795 uit te rekenen, maar aangezien wij niet weten of en hoeveel boter er werd geëxporteerd noch de consumptie van de boeren zelf buiten de waag om kennen valt dit te ontraden.

Aangezien wij hiervóór zagen dat, gelijk Van Zanden reeds constateerde, de aanvoer van kaas ook zeer fors moet zijn gedaald vanaf tenminste het moment waarop de cijfers van de impost ons ter beschikking staan, kan de conclusie slechts luiden dat er van een verschuiving binnen de zuivelsector (bijvoorbeeld van kaas- naar boterproductie) geen sprake is geweest. De aanmaak van beide producten was in ieder geval na 1650/1659 sterk op zijn retour. De conclusie kan dan ook alleen maar zijn dat de rundveehouderij in Noord-Holland in zijn totaliteit van teruglopende betekenis was of dat er een verschuiving heeft plaatsgevonden in de richting van vetweiderij voor vleesproductie. In het eerste geval zou het dalende aantal runderen dan hebben moeten plaats maken voor schapen. Dit is weinig waarschijnlijk gelet op de vermoedelijk dalende vraag naar wol¹⁴. Een verschuiving van zuivel naar vleesproductie ligt daarom meer in de lijn en past ook in een groter kader.

In Noordoost-Nederland trad een grote teruggang op in het aantal stuks rundvee vanaf circa 1650. Bieleman heeft dit voor Drenthe aangetoond¹⁵, maar dit fenomeen kende een veel wijdere geografische verspreiding¹⁶. Het sloot aan bij processen in Noordwest-Duitsland en Denemarken, waaruit sinds de zestiende eeuw grote aantallen slachtvee voor het geïrbaniseerde Holland en voor Brabant en Vlaanderen betrokken werden. De seculaire teruggang van de conjunctuur in de agrarische sector na 1650 werkte voor de gebieden ten westen en ten oosten van de Zuiderzee¹⁷ kennelijk verschillend uit. In de gebieden ten oosten zocht men een uitweg

14 J. Bieleman, *Boeren op het Drentse zand, 1600-1910, AAG Bijdragen*, XXIX (ook verschenen bij HES, Utrecht, 1987) 445 en 448.

15 *Ibidem*, 304-315.

16 Nog ongepubliceerd onderzoek van P. Priester.

17 Al te letterlijk moet men deze geografische typering niet nemen. In de eerste helft van de achttiende eeuw stonden de boeren in het Friese weidegebied voor de keus om hetzij een volledige veebezetting aan te houden, hetzij een kleinere, omdat het door de ontwikkeling van de zuivelprijzen en de lonen rendabel werd in het tweede geval het overschot aan hooi naar steden in Holland, met name Amsterdam, als paardevoer te verkopen (J. A. Faber, 'Heu oder Butter', in: I. Bog, ed.,

uit de scharende beweging van dalende prijzen en stijgende lasten in intensivering van de produktie. De mogelijkheid daartoe bestond in die streken omdat de factor arbeid daar (relatief) goedkoop was. Een verschuiving van de extensieve veehouderij naar de intensieve akkerbouw is zo te verklaren. In Noord-Holland echter waren de lonen hoog en de arbeid dus duur. Gegeven de fysieke mogelijkheden van het milieu stond de landbouw daar reeds op een zeer hoog peil. Verdere intensivering in het bestaande stelsel was niet mogelijk noch rendabel. Hier moest men de oplossing juist zoeken in het uitstoten van de dure arbeid. Daar was dus extensivering de weg waarlangs men aan de genoemde schaarbeweging moest zien te ontsnappen. Het betekende het terugbrengen van de (relatief) arbeidsintensieve zuivelbereiding ten gunste van de zeer weinig arbeid vragende vetweiderij. Zo verschoof vanaf 1650 (een deel van) de vetweiderij van streken ten oosten van de Zuiderzee meer en meer naar Noord-Holland, waar de zuivelsector aan betekenis inboette.

Een drietal kanttekeningen zijn bij dit proces nog te plaatsen. Het is allereerst denkbaar, dat de consumptie van zuivelprodukten in de seculaire contractiefase die in de tweede helft van de zeventiende eeuw inzette *in zijn totaliteit* is gedaald. Boter en kaas zijn betrekkelijk luxe-artikelen in de voeding. De totale vraag in West-Europa (en ook in Holland) kan zijn teruggelopen. Tabel 4 laat voor de periode 1660-1730 een teruggang van 10 à 15% in de boterproduktie zien. Maar daarbij moet wel worden aangetekend dat ook het aantal inwoners in Holland met zo'n 10% daalde en dat de cijfers van tabel 4 onvoldoende vast staan om er zeer precieze berekeningen mee uit te voeren. Vanaf het decennium 1730/1739 zou tot aan de jaren 1760/1769 de boteraanvoer weer met zo'n 8% zijn toegenomen. Dit kan passen in een weer wat aantrekkende seculaire trend. Dat daarna de aanvoeren beduidend terugliepen zou dan aan zich doorzettende verarming van de massa, die op de bekende armoede en bedeling uit het begin van de negentiende eeuw zou uitlopen, kunnen worden toegeschreven¹⁸. Maar voorshands is dit alles erg speculatief. Daarvoor weten wij ook te weinig over de overige markten en de export daarheen. Wat kaas betreft lijkt er wel van een behoorlijke produktieteruggang sprake te zijn geweest, omdat behalve in Noord-Holland dit ook voor het gebied van de Goudse kaas aannemelijk is. Het is twijfelachtig of de gezamenlijke en forse daling in deze twee produktiegebieden gecompenseerd zou kunnen zijn door stijgingen in de overige produktiecentra. De in zijn totaliteit tamelijk stabiel blijvende boteraanvoer op wagen in Zuid-Holland laat ook niet al te veel ruimte voor zo'n veronderstelling.

Een tweede kanttekening is te maken bij de vlees- (en waarschijnlijk ook vis-) consumptie in Holland (de Republiek?). Vermoedelijk zijn deze teruggelopen. Bij de huidige stand van onze kennis is dit voor wat de vleesconsumptie betreft voor Holland en de Republiek moeilijk hard te maken. Maar er is geen reden om te ver-

Wirtschaftliche und soziale Strukturen im saekularen Wandel, Festschrift für Wilhelm Abel, I (Hanover, 1974) 188-198.

18 J. A. Faber, *Dure tijden en hongersnoden in preïndustrieel Nederland* (Amsterdam, 1976).

onderstellen dat op dit punt de ontwikkeling anders zou zijn geweest dan elders in West-Europa, waarvan dit wel bekend is. Een extra aanwijzing daarvoor mogen wij ontlenen aan de ontwikkelingen rond de andere belangrijke proteïneverschaffer, de consumptie van vis. In *Het Noorderkwartier* werd erop gewezen dat de zeevisserij na het midden van de zeventiende eeuw over zijn hoogtepunt heen en in de achttiende eeuw zelfs geheel in verval raakte¹⁹. Nog ernstiger dan de zeevisserij lijkt het de binnenvisserij (zoetwatervisserij) te zijn vergaan. Eveneens in *Het Noorderkwartier* beredeneerde ik de grote achteruitgang tijdens de tweede helft van de zeventiende eeuw in de Zuiderzeevisserij²⁰. Daaraan kan ik nu cijfers over de ongehoorde terugval in de opbrengsten van de impost op zalm en steur toevoegen²¹. De opbrengst lijkt geen twijfel mogelijk te laten (tabel 5), daar de heffing gedurende de gehele periode onveranderd de negende penning bedroeg. Aangezien het om een heffing *ad valorem* gaat, zijn er wel enige kanttekeningen te plaatsen. De ontwikkeling van de geïnde bedragen is daardoor door vier afzonderlijke factoren beïnvloed: de aangevoerde hoeveelheden, de prijs van de vis, de door de belastingpachter verkregen marge tussen de door hem betaalde pachtsom en het door hem geïnde belastingbedrag, en tenslotte de mogelijk gepleegde fraude van de leveranciers door de vis buiten de officiële kanalen om in de handel te brengen. Opmerkelijk is in ieder geval de sprong in de inkomsten tussen 1740/1747 en 1750/1759! Wanneer wij ook in dit geval van een pachtersmarge van circa twintig procent uitgaan, zou in de jaren 1740/1747 gemiddeld een kleine f100.000 door de pachters zijn geïnd; bij een pachtersmarge van dertig procent een bedrag rond f110.000. Ook dan blijft nog een groot gat over tussen deze bedragen en de onge-

Tabel 5. Jaarlijks gemiddelde opbrengst van de impost op zalm en steur

periode	guldens	1740/47=100	periode	guldens	1750/59=100
1650/59	246.732	315	1750/59	178.969	100
1660/69	220.112	281	1760/69	182.555	102
1670/79	154.665	197	1770/79	206.635	115
1680/89	126.320	161	1780/89	124.776	70
1690/99	100.658	128	1790/99	182.119	102
1700/09	77.905	99	1800/05	171.795	96
1710/19	64.941	83			
1720/29	74.676	95			
1730/39	71.403	91			
1740/47	78.393	100			

19 Van der Woude, *Het Noorderkwartier*, 401-409.

20 *Ibidem*, 413-420.

21 ARA, Financie van Holland, no. 826-828.

veer f180.000 die in 1750/1759 bij heffing door de overheid gemiddeld binnenkwam. Heeft men vanaf toen fraude door de vissers of de vishandel effectief weten te bestrijden, terwijl de pachters dat niet hadden gedaan? Toch blijft het niet eenvoudig grote hoeveelheden vis (met een handelswaarde van ruim een half miljoen gulden gemiddeld per jaar!) buiten de reguliere kanalen om bij de consument te krijgen. Heeft de prijs soms een onverwachte verhoging ondergaan? Of werden de vangsten plotsklaps veel groter? Maar dit laatste pleegt de prijs juist te drukken. Voorlopig is hierop geen antwoord te geven.

Zeker niet minder opmerkelijk is de ontwikkeling over de periode 1650-1750. Zelfs wanneer wij de pachtersmarge op dertig procent stellen in 1740/1747 en op twintig procent in 1650/1659 zijn de geïnde bedragen teruggelopen van 275 naar 100 (indexcijfers), met 175 punten dus. De ontwikkelingen in de aangevoerde hoeveelheden, in de prijs en/of in de door de handel gepleegde fraude moeten dit dan verklaren. Zonder een drastische daling van de verhandelde hoeveelheden is hiervoor geen goede verklaring te geven. De belangstelling voor zalm zou dan sterk zijn verminderd bij de consument. Op de prijs heeft dat een dempend effect, zodat de jaarlijkse waarde van de verhandelde hoeveelheid nog sterker terugliep. Op deze wijze zouden over een eeuw gezien een daling van de aanvoer met veertig procent, een gelijktijdige daling van de prijs met dertig procent, een toegenomen belastingontduiking door de verarmende visser (vishandel) van tien procent en een margevergroting door de belastingpachter van vijftig procent het gecombineerde effect hebben kunnen oproepen, waarvan wij de neerslag vinden in de ontwikkeling van de belastingpachtsom tussen 1650 en 1747²². Het lijkt erop dat men in een fantastisch scenario terecht komt door geen grote dalingen in de aangevoerde hoeveelheden en in het prijsniveau te veronderstellen.

Voor de vleesconsumptie ontbreken, zoals gezegd, goede cijfers, maar waarschijnlijk doen wij er goed aan er rekening mee te houden dat ook in Holland de vraag naar vlees na 1650 is teruggelopen gelijk Abel dat voor Europa in zijn alge-

22 $275 \times 60/100$ (hoeveelheid) $\times 70/100$ (prijs) $\times 90/100$ (fraude) = 104.

Uit de bedragen van tabel 5 blijkt wel dat rond het midden van de zeventiende eeuw enorme hoeveelheden van deze vis gegeten werden. Wanneer de pachtersmarge twintig procent bedroeg werd een bedrag geïnd van ongeveer f310.000,-. Aangezien de belasting de negende penning bedroeg gaat het om een handelswaarde van 2,8 à 2,9 miljoen gulden gemiddeld per jaar. Wanneer wij ervan uitgaan dat er een markt van 1,2 miljoen monden voor was (veel van de landprovincies deden wegens transportproblemen niet mee), betekent dit dat — jong en oud dooreen genomen — er f2,35 per jaar per hoofd in omging. Het gemiddelde huishouden in de zeeprovincies op bijna 4 personen rekenend, komt men tot een gemiddelde besteding per jaar van negen gulden per doorsnee huishouden. Het dagloon van een gewoon werkmans in dit gebied beliep ongeveer f1,25 per dag. Per doorsnee huishouden werd dan het equivalent van zeven werkdagen aan zalm besteed. Bij volledige werkgelegenheid kwam men moeilijk boven 280 werkdagen per jaar uit. Indien hiervan de helft (140) aan voedingswaren werd besteed, ging vijf procent op aan zalm. Indien zeventig procent aan voeding werd besteed, ruim driehalf procent.

meenschap betoogt²³. Met de toename van de vleesproductie in Noord-Holland zou dan een veel grotere daling in de gebieden ten oosten van de Zuiderzee kunnen samengaan. Het is zeer wel denkbaar dat bij dalende prijzen voor en een dalende vraag naar rundveeproducten (vlees en zuivel) het veel lonender werd om de vleesproductie voor een belangrijk deel dicht bij de afzetmarkten te concentreren.

Een verschuiving van zuivelproductie naar die van vlees kan nog in een derde kanttekening worden toegelicht. De schaarbeweging van dalende prijzen en stijgende kosten was immers ook in het buitenland werkzaam. Daar vond men in sommige streken een antwoord dat weer van het Drentse en Noordhollandse afweek. Huisindustrie als vorm van economische plattelandsactiviteit ter verhoging van de inkomsten werd daar in toenemende mate van betekenis. In sommige gevallen, zoals in het Land van Herve, werd deze zó belangrijk, dat zij niet meer goed te combineren viel met een volwaardig akkerbouwbedrijf. Wij zien dan dat de arbeidsintensieve akkerbouw werd opgegeven en omgezet in een combinatie van veehouderijbedrijf met huisindustrie²⁴. Boter en kaas werden daarbij belangrijke marktproducten en traden in concurrentie met geïmporteerde zuivel. Het Land van Herve is hiervan een bekend voorbeeld, maar behoeft beslist niet het enige geval te zijn geweest²⁵. Wij moeten er rekening mee houden dat hierdoor de buitenlandse vraag naar Hollandse zuivel kan zijn gedaald.

Wanneer wij nu de balans opmaken van de ontwikkelingen in de zuivelsector in Noord-Holland, moeten wij vaststellen dat die tussen 1650 en 1750 sterk in betekenis is teruggelopen. Dit moet gepaard zijn gegaan met de uitstoot van arbeid omdat de plaats van de zuivel in het agrarisch bedrijf werd ingenomen door nageoog geen arbeid vragende vetweiderij. In dit beeld past ook het dalende inwonertal van dorpen, waarvan in *Het Noorderkwartier* nog werd verondersteld dat die in inwonertal terugliepen door het verdwijnen van grote aantallen zeevarenden, hoewel er geen concrete inlichtingen bestaan of aanwijzingen zijn dat daar ooit concentraties van zeevarenden geweest zouden zijn. Voorbeelden daarvan zijn onder andere verschillende dorpen in Kennemerland zoals Uitgeest, Limmen en Heiloo.

23 W. Abel, 'Wandlungen des Fleischverbrauchs und der Fleischversorgung in Deutschland seit dem ausgehenden Mittelalter', *Berichte über Landwirtschaft*, XXII (1938) 411-452; H. J. Teuteberg, 'Der Fleischverzehr in Deutschland und seine strukturellen Veränderungen', in: H. J. Teuteberg, G. Wiegmann, *Unsere tägliche Kost* (Munster, 1986) 63-73.

24 P. Servais, 'Les structures agraires du Limbourg et des Pays d'Outre-Meuse du XVIIe au XIXe siècle', *Annales ESC*, XXXVIII (1982) 303-319.

25 B. H. Slicher van Bath, *De agrarische geschiedenis van West-Europa (500-1850)* (Utrecht, 1960) 235-238. Een zeer duidelijk voorbeeld van een land waar de inlandse kaasproductie vanaf het tweede kwart van de zeventiende eeuw een sterke groei moet hebben beleefd, is Engeland. In concreto blijkt dit bijvoorbeeld uit het onderzoek van V. Skipp, *Crisis and Development. An Ecological Study of the Forest of Arden, 1570-1674* (Cambridge, 1978), waarin een opvallende toename van gereedschappen voor zuivelbereiding in de boedelinventarissen werd geconstateerd. De auteurs die meewerkten aan deel V. 1 van *The Agrarian History of England and Wales 1640-1750, Regional Farming Systems* (Cambridge, 1984) brachten zo'n overweldigende bevestiging van deze ontwikkeling, dat Joan Thirsk in haar inleiding tot dit deel kort en goed opmerkte 'The evidence of a much-enlarged dairy industry is impressive' (xxviii).

Het is nog steeds zeer wel mogelijk dat zij zeevarenden hebben geleverd, maar wij moeten er nu ook van uitgaan dat zij inwoners kunnen hebben verloren aan de uitstoot van arbeid uit de agrarische sector. Dit geldt vanzelfsprekend ook voor die dorpen waarvan wèl vaststaat, dat zij belangrijke leveranciers van zeelieden zijn geweest (Schermereiland, Zeevang, Waterland). Aan de bevolkingsachteruitgang die zich tussen globaal 1650 en 1750 in Noord-Holland voltrok, heeft de ontwikkeling in de agrarische sector van meet af aan een aandeel gehad.

Bedrijfs grootte

Met bovenstaande conclusie valt nóg een ontwikkeling in het Noorderkwartier in verband te brengen. Ik bedoel de gemiddelde bedrijfsvergroting in de agrarische sector. Reeds bij het maken van *Het Noorderkwartier* was het opgevallen dat de bedrijfs grootten, die wij in de negentiende eeuw in dit gebied aantreffen, volkomen verschillen van de situatie zoals die uit de Informacie van 1514 oprijst. In de negentiende eeuw redelijk grote veehouderijbedrijven van een en meer dan gemiddelde omvang; in het begin van de zestiende eeuw het beeld van het nagenoeg ontbreken van een gevestigde boerenstand en veeleer de aanwezigheid van een zwerm van huishoudens, die zich behalve door het bezit van één of enkele stuks vee ook in leven probeerden te houden met 'vogelen', vissen en varen. Dat zich tussen deze twee peildata een diepgaande overgang moet hebben voltrokken staat vast. Het probleem is echter wanneer. Van Zanden heeft daar nadrukkelijk op gewezen²⁶.

Op grond van verspreide gegevens in het bronnenmateriaal, dat ik in Noordhollandse archieven ben tegengekomen, neigde ik er altijd al toe dit proces (wat het oude land buiten de droogmakerijen betreft) tussen 1650 en 1750 te dateren. Het weinige concrete dat ik er in de archieven over kon vinden — te weinig om er een paragraaf in *Het Noorderkwartier* aan te wijden — behelst allereerst opgaven over aantallen vee en stallen tijdens de tweede veepestepidemie (1744 en volgende jaren). De gemiddelde aanwezige aantallen liggen in alle dorpen bijna zonder uitzondering ruim boven de 10 stuks (12 à 16). Dat is een situatie die veel dichterbij die van de negentiende dan van de zestiende eeuw ligt. Daartegenover zijn er incidentele aanwijzingen dat in het derde kwart van de zeventiende eeuw nog een andere situatie regel was. Kohieren van het Klein Familiegeld in de Zeevang uit 1674 geven een beeld, waarin de aanwezigheid van 4 à 7 stuks rundvee per bedrijf normaal is (29 van de 37 aangeslagen boeren).

Aan deze schaarse informatie voegden zich enige jaren geleden enige tabellen en een grafiek over het grondbezit in de gemeente Egmond toe. Zij werden gemaakt door W. J. van den Berg op grond van zijn minutieuze nasporingen en fichering van de transportregisters en andere bronnen met betrekking tot grondbezit en

26 J. L. van Zanden, *De economische ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in de negentiende eeuw, 1800-1914*, AAG Bijdragen, XXV (ook verschenen bij HES, Utrecht, 1985) 34.

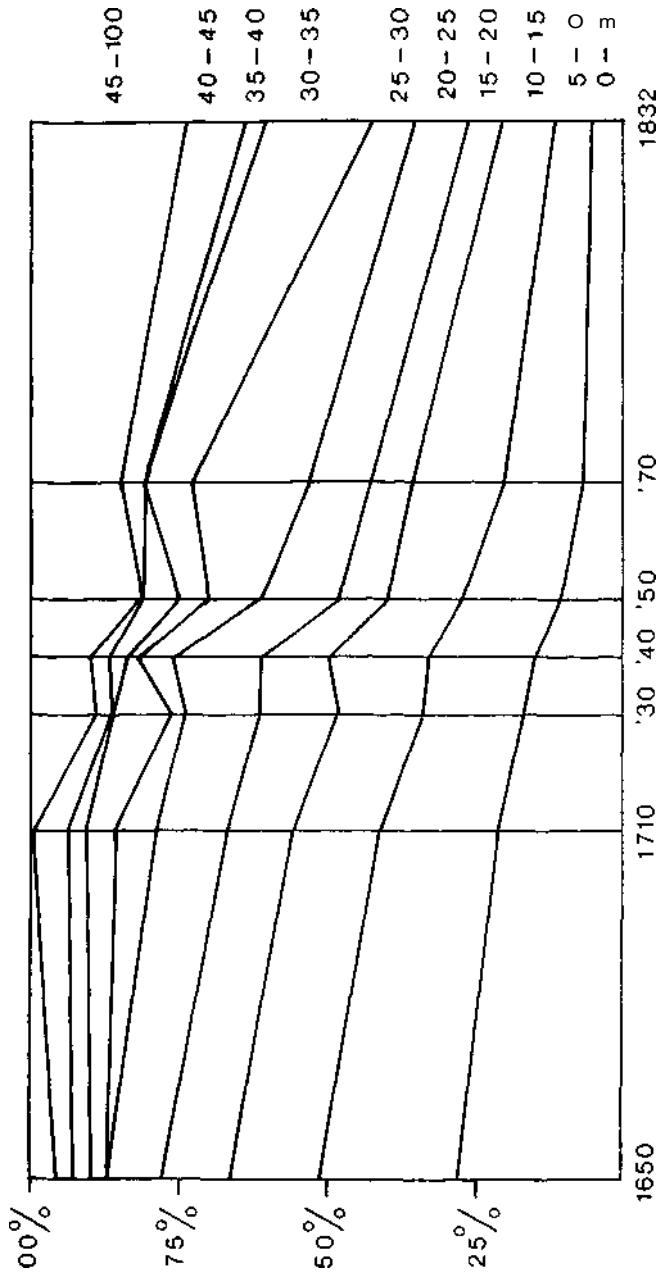
grondgebruik in Egmond²⁷. Dit noeste werk leverde een grafiek op die in dit verband van grote betekenis is (grafiek 1). Er blijkt uit dat, althans in die gemeente, tussen 1650 en 1832 zich een ommekeer in de grondbezitsverhoudingen heeft voltrokken en dat dit proces in 1750 reeds grotendeels zijn beslag had gekregen. In 1650 vinden wij daar dat bijna dertig procent van het cultuurareaal nog in handen was van personen, wier bezit kleiner was dan vijf morgens. In 1750 was dit percentage gedaald naar even tien procent. Vijftig procent van het cultuurareaal werd in 1650 bezeten door lieden met een kleiner bezit dan tien morgens; in 1750 nog slechts tweeëndertig procent. Daarentegen was in 1650 slechts zo'n vijftien procent van de landbouwgrond in handen van mensen met een grondbezit van meer dan vijftwintig morgens; in 1750 was hun aandeel reeds opgelopen tot veertig procent (bij de invoering van het kadaster in 1832 zelfs tot zestig procent. Het proces ging ook na 1750 voort). Hoewel het hier om slechts één gemeente gaat, en niet over bedrij fsgrootte maar grondbezit, past deze ontwikkeling zo goed in de vage contouren van een bedrijfsvergroting op het oude land na 1650, dat zij een sterke ondersteuning biedt aan die veronderstelling. Het past bovendien wonderwel in een context van rundveehouderijbedrijven waarin een verschuiving optreedt van zuivelproductie naar de veel arbeidsextensievere (maar kapitaalintensievere) vetweide-rij. De agrarische sector in Noord-Holland zou dan niet alleen arbeid hebben uitgestoten door op het personeel te bezuinigen, maar tevens door het aantal boerende huishoudens door bedrijfsvergroting terug te brengen. Men koos daarmee voor een andere weg dan die welke Bieleman in Drenthe laat zien. Het zijn twee manieren van reageren op eenzelfde marktsituatie.

Zeevaart

In *Het Noorderkwartier* werd naast de agrarische sector een tweede aangewezen die een zeer belangrijke rol speelde in het verlies van het aantal arbeidsplaatsen en daarmee in de terugloop van het aantal inwoners in Noord-Holland. Het is de sector zeevaart of beter gezegd — aangezien het om de beroepsbevolking gaat — die van de zeevarenden. Onder zeevarenden zijn alle personen te verstaan die op de vrachtvaart, de marine, de VOC en WIC, de walvisvaart en de zoutwatervisserij het ruime sop kozen. In *Het Noorderkwartier* werd vermoed, dat de sterke achteruitgang van het aantal zeevarenden in het derde kwart van de zeventiende eeuw is begonnen en in de loop van de eerste helft van de achttiende eeuw werd voltooid. Letterlijk werd geschreven: 'Alles wijst erop, dat het met de scheepvaart in het Noorderkwartier na 1700 vrij spoedig geheel gedaan was en dat dit proces van verdwijnen zich ook reeds in de tweede helft van de zeventiende eeuw aan het voltrekken was'. Wel werd daarbij opgemerkt: 'Toch is deze ontwikkeling bij de huidige stand van onze kennis een mysterieuze zaak. Wij hebben nl. geen aanwijzingen dat de scheepvaart van de Republiek in absoluut opzicht sterk zou zijn ach-

27 De grafiek wordt hier gepubliceerd onder dank aan de heer Van den Berg voor zijn toestemming.

Grooiteklasse in morgens

teruitgegaan'²⁸. De oplossing die in het Noorderkwartier voor deze incongruentie werd aangedragen, hield in dat Friese zeelui in toenemende mate de plaats van de (Noord-)Hollandse zeelui ingenomen zouden kunnen hebben en wederom werd hierachter de loon- of kostenfactor vermoed. In Friesland zou men voor lagere lonen hebben kunnen werken dan in Holland.

De nieuwe publikatie van P. Chr. van Royen, *Zeevarenden op de koopvaardijvloot omstreeks 1700*²⁹ kan hier mogelijk nieuw licht brengen omdat de gegevens, waarop zij steunt in dit proces van teruggang van het aantal Hollandse zeelui in te passen zullen zijn. De gegevens betreffen inlichtingen over schippers en de door hen meegenomen bemanningsleden, die voor de notaris een zogenaamde scheepsverklaring afleggen naar aanleiding van een bepaalde gebeurtenis die bij de reis heeft plaatsgevonden. Het betreft 2.729 van deze attestaties, afgelegd in de jaren 1700-1710 door 13.825 personen³⁰. Van deze personen zijn gegevens opgenomen betreffende geboorteplaats, rang of functie, schrijfvaardigheid, soms leeftijd en dergelijke meer. Het spreekt vanzelf dat daaruit enige interessante kruistabellen zijn samen te stellen. Helaas biedt het boek niet in enkele bijlagen het geaggregeerde grondmateriaal, zodat wij met de cijfers niet méér kunnen beginnen dan de door de bewerker gepresenteerde opstellingen in tal van tabellen ons toelaten. Dat is niet zoveel, omdat hij met telkens wisselende geografische indelingen werkt, afhankelijk van de streek van herkomst van de schipper. Publikatie van het grondmateriaal is dringend gewenst.

Het is gelukkig echter wel mogelijk de groep zeevarenden afkomstig uit het buitenland te traceren. Zij zijn weliswaar helaas een geografisch niet verder gedifferentieerde groep, maar wel met een consistente inhoud. Daardoor is het percentage buitenlanders werkzaam op deze koopvaardijvloot bij benadering te berekenen. Niet verder dan bij benadering omdat uiteraard niet dat deel van de bemanning bekend is dat *niet* met de schippers meeding naar de notaris, maar op het schip achterbleef. Aangezien het boek echter de mogelijkheid biedt een berekening te maken van ten naaste bij het totaal aantal opvarenden in die 2.729 gevallen kan door aftrekking van de 13.825 personen die wèl voor de notaris verschenen, worden berekend hoeveel ongeveer *niet* naar de notaris meedingen. Het resultaat van deze berekeningen staat in tabel 6. De uitleg en verantwoording van de wijze van berekening zijn in bijlage 1 te vinden.

Tamelijk eenvoudig laat zich uit tabel 6 en de genoemde tabellen in *Zeevarenden* het percentage buitenlanders nu aflezen, c.q. berekenen. In tabel 7 zijn deze bijeengeplaatst. In Noord-Holland zien wij dat 23 à 25% van de bemanning zeker wel uit buitenlanders heeft bestaan. Maar terwijl onder de rangen hoger dan de bootsgezellen aldaar slechts 7 à 9% buitenlanders te vinden waren, beliep dit kort na 1700 voor de bootsgezellen reeds 30 tot 33%. Op schepen waar onder gezagvoe-

28 Van der Woude, *Hel Noorderkwartier*, 395.

29 Van Royen, *Zeevarenden*.

30 Uiteraard zijn hieronder de nodige dubbeltellingen van schippers en andere zeevarenden die twee- of meermalen naar de notaris gingen.

Tabel 6. Aantal buitenlanders onder de opvarenden per schippersherkomstgebied

schippersher- komstgebied	1	2	=	3	-	4	5	—
	aantal scheeps- tochten ^a	x		gemidd. beman- ning ^b		aantal opva- renden	personen naar notaris (A ^c + B ^d)	
Amsterdam ^e	556	x	18,5	=	10.286	-	(2.270 + 556)	—
Noorderkwartier ^h	367	x	12,4	=	4.551	-	(1.539 + 367)	=
Westfriesland ^l	449	x	12,8	=	5.747	-	(1.708 + 449)	=
Friesland ^l	488	x	13,3	=	6.490	-	(1.786 + 488)	=
Waddeneilanden ^k	715	x	12,2	=	8.723	-	(3.196 + 715)	=
Zuid-Holland ^l	113	x	11,3	=	1.277	-	(462 + 113)	=
Zeeland ^m	29	x	9,5	=	276	-	(123 + 29)	=
Overig ⁿ	12	x	10,5	=	126	-	(12 + 12)	=
totaal	2.729				37.476		(11.096 + 2.729)	=

a Overeenkomstig het aantal voor de notaris afgelegde scheepsverklaringen

b Bron: *Zeevarenden*, tabel 5.8

c Bron voor A: totaal aantal personen genoemd in desbetreffende tabel(len) uit de tabellen 3.5 t/m 3.8 of 3.10 t/m 3.16 van *Zeevarenden*

d Bron voor B: totaal aantal schippers uit het schippersherkomstgebied gelijk aangegeven in *Zeevarenden* (hier ook in kolom 1)

e Percentage genoemd in de tabellen 3.5 t/m 3.8 en 3.10 t/m 3.16 van *Zeevarenden* als het percentage buitenlanders onder de bootsgezellen (aldaar kolom VI)

f Aantal genoemd als totaalcijfer voor buitenlanders in de tabellen 3.5 t/m 3.8 en 3.10 t/m 3.16 van *Zeevarenden* (aldaar kolom VI)

g Bron: *Zeevarenden*, tabel 3.5

h Bron: *Zeevarenden*, tabel 3.6

i Bron: *Zeevarenden*, tabel 3.7

j Bron: *Zeevarenden*, tabel 3.8

k Bron: *Zeevarenden*, tabellen 3.10 t/m 3.13

l Bron: *Zeevarenden*, tabel 3.14

m Bron : *Zeevarenden*, tabel 3.15

n Bron: 12 scheepstochten met attestatie, waarvan 7 uit Groningen en 5 onbekend (*Zeevarenden*, tabel 3.17) verwerkt als alle 12 varend onder schippers uit Groningen (*Zeevarenden*, tabel 3.16)

CONTRACTIEFASE VAN DE SECULAIRE TREND

6	x	7	=	8	+	9	=	10
aantal personen <i>niet</i> naar notaris		% van bui- tenlandse bootsge- zellen ^e		buiten- landers <i>niet</i> bij notaris		buiten- landers <i>wel</i> bij notaris ^f		totaal aantal buiten- landers
7.460	x	53/100	=	3.954	+	986	=	4.940
2.645	x	30/100	=	794	+	269	=	1.063
3.590	x	32/100	=	1.149	+	254	=	1.403
4.216	x	33/100	=	1.391	+	241	=	1.632
4.812	x	33/100	=	1.588	+	577	=	2.165
702	x	33/100	=	232	+	109	=	341
124	x	20/100	=	25	+	32	=	57
102	x	1/100	=	1	+	1	=	2
<hr/>				9.134		2.469		11.603

Tabel 7. De percentages buitenlanders onder de categorieën bemanning per schippers-herkomstgebied

	bootsgezellen	overigen	totale bemanning
Amsterdam	53	29	48
Noorderkwartier	30	9	23
Westfriesland	32	7	24
Friesland	33	4	25
Waddeneilanden	33	8	25
Zuid-Holland	33	12	27
Zeeland	20	22	21
Overig	1	4	2
totaal 2.729 reizen	39	12	31

ring van Amsterdamse schippers werd gevaren, bestond trouwens bijna de helft van alle opvarenden uit personen die uit den vreemde afkomstig waren. Bootsgesellen uit het buitenland afkomstig waren daar in de meerderheid en zelfs onder de boven hen geplaatsten kwam bijna dertig procent van buiten de Republiek. Van de schepen van de VOC was wel bekend dat vooral in de achttiende eeuw het percentage buitenlanders zeer hoog was. Ook op de walvisvaart namen zij een zeer grote plaats in. Op de koopvaardij was het reeds in het begin van de achttiende eeuw niet of nauwelijks anders.

Het voorgaande voerde ons via enig rekenwerk naar deze belangrijke conclusie. Toch zijn wij er daarmee nog niet. Waar wij immers over spraken was telkens 'de bemanning van 2.729 scheepstochten' uit de loop van elf jaren (1700-1710). Daaronder waren natuurlijk de nodige personen, die meer dan één keer voor een notaris kwamen om een attestatie af te leggen of te bevestigen. Het ligt voor de hand, dat niet voor alle nationaliteiten en rangen de frequentie van de gang naar de notaris even groot was. Jammer genoeg biedt *Zeevarenden* geen gegevens over de frequentie naar rang. Maar wel vinden wij daar de frequentie opgegeven, gesplitst naar buitenlanders en ingezetenen van de Republiek (tabellen 4.14 en 4.15). Daaruit laat zich gemakkelijk berekenen, dat achter de 11.239 binnenlandse bemanningsleden die met de schipper naar de notaris togen 6.678 personen schuil gingen, terwijl achter de 2.475 keer dat een buitenlands bemanningslid voor de notaris stond, 2.112 buitenlanders zaten. De verhoudingen lagen dus wel ver uiteen. Want nadat bij de binnenlandse zeelieden de 1.226 schippers, die 2.729 keer³¹ bij de notaris binnenstapten, zijn opgeteld (*Zeevarenden*, tabel 3.1), komt voor de ingezetenen van de Republiek als omrekeningssleutel tevoorschijn een aantal van 605 personen op 1.000 man bij de notaris, maar voor de buitenlanders niet minder dan 853 per 1.000 attestanten. Overtuigend blijkt hieruit, dat de schipper veel eerder een ingezetene van het eigen land uitzocht om hem te vergezellen, dan een buitenlander.

Wanneer deze twee sleutels worden toegepast op de aantallen schepelingen, die in tabel 6 van dit artikel werden gevonden voor binnenlanders (25.873) en buitenlanders (11.603) waardoor deze tot reële personen worden omgerekend, dan luidt het resultaat:

$$(853/1.000 \times 11.603) + (605/1.000 \times 25.873) = 9.897 + 15.653 = 25.550 \text{ personen.}$$

Nu blijkt, dat het percentage buitenlanders nog veel hoger gelegen zou hebben

31 In *Zeevarenden*, tabel 3.1, wordt het aantal van 2.274 reizen vermeld. Optelling van de kolom leert, dat dit 2.724 moet zijn. Het verschil (5 reizen) met het in tabel 6 van dit artikel gereconstrueerde aantal van 2.729 zit in 'rest Republiek'. Zijn daaronder misschien 4 tochten van Schiermonnikoogse schippers, die wel in tabel 4.1, maar niet in tabel 3.1 zijn te vinden? Zeer eigenaardige (en onverklaarde) verschillen zijn bij *Zeevarenden* ook te vinden tussen de aantallen gegeven in de tabellen 4.6 t/m 4.9, 4.11, 4.12 en in tabel 4.1. Wel klopt het aantal van 4.13 met dat in 4.1. Eveneens kloppen de aantallen van 4.1 weer met 4.13 en 4.14.

(namelijk 9.897 van de 25.550, dat is 38,7%), maar dat dit door het verschil in frequentie waarin beide groepen door de schipper werden meegenomen wordt gemaskeerd. Op grond van deze berekening moeten wij er dus zelfs ernstig rekening mee houden, dat het percentage buitenlanders op onze koopvaardijvloot al in het begin van de achttiende eeuw zo'n kleine veertig procent kan hebben belopen.

Wie de moeite heeft genomen deze rekenkundige reconstructie tot hier te volgen en denkt er nu te zijn, moet worden teleurgesteld. Wat immers gebeurd is, is rekenen op basis van de veronderstelling dat het enige verschil in frequentie veroorzaakt wordt door het al dan niet zijn van buitenlander. In werkelijkheid is er echter nog het tweede gegeven van de rang. In de voorgaande berekening wordt gedaan alsof er geen frequentieverschillen naar rang zouden zijn geweest. Maar dat is wel zeer onwaarschijnlijk. En wij weten reeds, dat de rangen zeer ongelijk over binnen- en buitenlanders waren verdeeld. Onder het lagere bootsvolk vond men een relatieve oververtegenwoordiging van buitenlanders, onder de hogere rangen een relatieve oververtegenwoordiging van autochtonen. Om de berekening werkelijk correct te kunnen uitvoeren zouden wij moeten beschikken over de frequentieverdeling van de binnen- en van de buitenlanders apart en gesplitst naar rang. Maar die mogelijkheid biedt *Zeevarenden* niet. Het enige wat hierover nu nog valt op te merken is, dat de uitsplitsing naar rang vermoedelijk nog een versterking te zien zou geven van de lijn die uit bovenstaande berekeningen naar voren komt, omdat de frequenties van het gaan naar een notaris voor de laagste rang — en daar zat het overgrote deel van de buitenlandse zeelui — het laagst zal zijn geweest. De 'indikking' bij het omzetten van attestanten in personen zal daar dus het geringst zijn. Het lijkt er daarom op, dat een aandeel van veertig procent buitenlanders onder de totale bemanning van onze koopvaardijvloot aan het begin van de achttiende eeuw een zeer reële veronderstelling is. Of dit een veel groter aandeel is dan bijvoorbeeld tijdens de eerste helft van de zeventiende eeuw gebruikelijk was, staat niet vast. Maar die gedachte leeft wel.

Eveneens jammer genoeg maken de cijferopstellingen die in *Zeevarenden* gepresenteerd worden het niet mogelijk identieke informatie per regio binnen de Republiek te verkrijgen. Dit is zeer te betreuren, omdat wij via deze scheepsverklaringen een behoorlijk segment van de totale koopvaardijvloot in het vizier krijgen. Gehoopt moet worden dat deze grondcijfers alsnog gepubliceerd zullen worden. Dit type onderzoek dat thans slechts een momentopname biedt zou ook voor andere perioden (bijvoorbeeld rond 1660, 1730 en 1775) moeten worden uitgevoerd. Dit zou ons in staat stellen de ontwikkelingen rond de koopvaardijvloot concreet te volgen aan de hand van vergelijkbare gegevens. Op dit moment kan men niet verder gaan dan de hierboven gepresenteerde informatie voorzichtig in te passen in wat bekend is uit geheel andersoortige gegevens.

Wat kunnen wij op dit moment met deze beperkte informatie beginnen met betrekking tot de ontwikkelingen in de scheepvaartsector als bron van werkgelegenheid op het vasteland van Noord-Holland (de Waddeneilanden worden buiten be-

schouwing gelaten)? In *Het Noorderkwartier* werd aangetoond, dat het percentage zeevarenden onder de mannelijke beroepsbevolking tussen ongeveer 1650 en 1740 drastisch was gedaald. Tevens bleek het aantal Sontdoorvaarten door schippers uit Noord-Holland tussen 1630 en 1710 zeer sterk terug te lopen. De koopvaardijvloot en de behoefte aan scheepsvolk bleef echter op een ongeveer gelijk niveau. Het lag dus voor de hand te veronderstellen dat een kennelijk dalend aanbod aan zeelieden uit Noord-Holland werd aangevuld door het aanboren van een nieuw reservoir. Dat leek met name Friesland te zijn, aangezien het aantal doorvaarten onder Friese schippers sterk groeide. Ook onder Amsterdamse schippers werden veel meer doorvaarten geboekt. Sinds het onderzoek van Lindblad en De Buck uit 1983 is echter bekend dat in ieder geval na 1720 de Sonttoladministratie niet nauwkeurig is met het vermelden van de woonplaats van de schipper³². Dit geeft wat minder houvast aan deze bron van informatie, maar dat mag niet overdreven worden. Daarvoor zijn de gegevens over de samenstelling van de beroepsstructuur in een aantal Noordhollandse dorpen rond 1740 te duidelijk. De gedachte dat Noordhollandse zeevarenden vervangen werden door anderen blijft zijn geldigheid behouden. Ook zo de veronderstelling, dat dit toegeschreven zou kunnen worden aan verschillen in loonniveaus, uiteraard een belangrijke kostenfactor.

De *Zeevarenden* bevestigt deze laatste opmerking. Ook na 1630 heeft men de loonkostenfactor gedrukt. Tenminste twee wegen lijken daarbij bewandeld te zijn. Allereerst nam het lastage van de schepen gemiddeld toe, zonder dat het aantal bemanningsleden een corresponderende ontwikkeling doormaakte. De vervoerscapaciteit per bemanningslid groeide dus, waardoor de loonfactor navenant van minder betekenis werd in vergelijking met de uitgangssituatie (circa 1630). Maar ten tweede blijkt uit dit boek dat men een groot beroep ging doen op zeelieden die uit het buitenland afkomstig waren. Op schepen onder Amsterdamse schippers vinden wij ongeveer de helft van de bemanning als uit het buitenland afkomstig en onder de andere schippers nog altijd ongeveer één derde. Er was dus geen dalende vraag naar zeevarenden, maar een verschuiving in de recrutering. Naast Friese schippers en schepelingen zien wij onmiddellijk na 1700, ook de aanwezigheid van een belangrijk contingent 'buitenlanders' onder het scheepsvolk. De veronderstelling dat de loonfactor hierbij een belangrijke rol heeft gespeeld, behoudt zijn waarde.

Hiermee komen we aan het eind van onze beschouwingen. Het blijkt dat de ontwikkelingen zowel in de agrarische als in de zeevaartsector tot één gemeenschappelijke oorzaak te herleiden zijn: de noodzaak de rentabiliteit van het bedrijf te handhaven door de loonkosten omlaag te brengen. Het naar beneden brengen van de nominale lonen voor werknemers die aan dat peil gewend waren, dat wil zeggen het verlagen van lonen, was tot in de twintigste eeuw zelden uitvoerbaar. De ge-

32 J. Th. Lindblad, P. de Buck, 'Shipmasters in the Shipping between Amsterdam and the Baltic, 1722-1780', in: *The Interactions of Amsterdam and Antwerp with the Baltic Region, 1400-1800* (Leiden, 1983).

ijkte manier om het aandeel van de loonkosten in het produktieproces omlaag te brengen was (en is) het reële loon te drukken door de prijsstijgingen niet of gedeeltelijk door te berekenen in het nominale loon. Maar in een periode van contractie met een dalend prijspeil zoals dat na 1650 intrad, is dat niet mogelijk. Het reële loon dreigt dan steeds maar hoger te worden. Meerdere ontsnappingswegen staan dan open voor de ondernemer. Hij kan proberen de totale loonsom omlaag te krijgen door op arbeid te bezuinigen. Daarbij kan gedacht worden aan het opvoeren van de arbeidsprestatie, zodat voor dezelfde eenheid produkt minder arbeidstijd nodig is (verhoging van de arbeidsproductiviteit). Hetzelfde kan bereikt worden door technologische vernieuwing. Een tweede weg die hij kan begaan is het omschakelen naar een ander produkt, dat wel rentabiliteit geeft. Zo'n produkt kan er zowel een zijn dat om meer alsook een dat om minder arbeid vraagt. De derde weg bestaat uit het aanwenden van andere arbeidskracht. Zeer vaak zal dit gaan in de vorm van het verplaatsen van het produktieproces naar een gebied met een lager loonniveau. Deze stap kan gecombineerd worden met een wijziging in het produkt en/of in het produktieproces. Het verplaatsen van stedelijke nijverheid naar het platteland geeft hiervan vele voorbeelden. Men kan echter ook proberen de arbeid te verplaatsen door van elders werkers aan te trekken die bereid zijn hun arbeidskracht voor lagere prijzen te verhuren dan men ter plekke gewend is (bijvoorbeeld trekarbeiders).

In Noord-Holland zijn in de contractiefase na 1650 klaarblijkelijk meerdere van deze mogelijkheden aangewend. In de agrarische sector schakelde men ten dele over van zuivelbereiding naar de veel minder arbeid vragende vetweideij. Vermoedelijk ging dit gepaard met bedrijfsvergroting omdat deze vorm van agrarisch bedrijf eerst boven een bepaalde omvang lonend werd. Daarnaast kunnen natuurlijk nog andere krachten in die richting hebben gewerkt. In piekarbeid, die zich onder andere voordoet in de hooitijd, kon men voorzien door trekarbeiders in te huren³³. In de zeescheepvaart werden blijkbaar twee manieren gelijktijdig toegepast. Men voerde de arbeidsproductiviteit op door de vervoerscapaciteit van de schepen te vergroten zonder daar naar evenredigheid meer arbeidskracht voor in te huren. Wellicht hebben daarbij bepaalde technologische vernieuwingen meegespeeld. Maar tevens heeft men blijkbaar nieuwe reservoirs van arbeid aangeboord, waarmee het loonpeil gedrukt kon worden. Dat is tenminste de gedachte die opkomt wanneer men constateert, dat deze arbeidskracht steeds meer van buiten het oorspronkelijke recruitersgebied wordt ingezet, terwijl de vraag naar arbeid niet meer sterk toeneemt. Aangezien in deze sector die allochtone arbeid overwegend door bootsgezellen werd geleverd, is het niet uitgesloten dat het loonpeil van deze groep wel een verslechtering heeft ondergaan. Voor de autochtone bevoelingsbevolking moet de aantrekkingskracht van dit soort arbeid dan snel zijn ge-

33 J. Lucassen, *Naar de kusten van de Noordzee. Trekarbeid in Europees perspectief, 1600-1900* (Gouda, 1984). Speciaal bladzijde 179 en de grafiek 1, bladzijde 178, over de sterke groei van de trekarbeid tussen 1650 en 1700.

daald. Het feit, dat bepaalde vormen van zeevaart (zoals de walvisvaart) sterk aan het seizoen waren gebonden en dat in feite de gehele scheepvaart enigszins een seizoenkarakter vertoonde, zal deze oplossing van het loonvraagstuk in de hand hebben gewerkt. Het gevolg van deze ontwikkelingen in de agrarische en in de transportsector bracht in ieder geval uitstoot van inheemse arbeid, het opdrogen van werkgelegenheid en uiteindelijk sterke ontvolking.

Zoals bij elk onderzoek het geval is, stelt ieder antwoord — ook hypothetische — op gerezen vraagstukken nieuwe vragen aan de orde. Ook hier is dat het geval. Concrete, seriële informatie over het loonniveau in beide bedrijfstakken is uiteraard zeer gewenst. Belangwekkend is het te weten in welke mate er echt van trek-arbeid sprake was of dat wij (overwegend) te doen hebben met buitenlandse immigranten, die zich hier permanent vestigden. In de scheepvaartsector zou van het laatste sprake kunnen zijn. Het onderzoek van Hart in de Amsterdamse ondertrouwregisters bracht reeds de grote immigratiestroom uit de Scandinavische landen aan het licht³⁴. De verdere uitwerking van zijn gegevens in een recente publikatie door Knotter en Van Zanden liet zien in welke mate deze immigranten aan de scheepvaart waren gebonden³⁵. Heeft hun arbeidsaanbod inderdaad een loondruk-kend effect gesorteerd? Lokten zij na permanente vestiging nieuwe immigratie uit door het aantrekken van huwelijkspartners uit hun geboortestreek³⁶ of konden zij voldoende slagen op de lokale huwelijksmarkt? En wat de agrarische sector betreft bestaat de mogelijkheid dat er een teveel aan grasland is ontstaan, toen het na enige tijd bleek dat de vele en grote droogmakerijen uit de eerste helft van de zeventiende eeuw minder geschikt waren voor bouwland en in permanent grasland werden omgezet. Daardoor zou een arbeidsdeling kunnen zijn ingetreden, waarbij in het nieuwe land met zijn betere verkaveling en waterbeheersing het accent op zuivelbereiding en in het veel marginalere oude land op vetweiderij is komen te liggen. Op de grotere en modern ingerichte hofsteden in het nieuwe land kon waarschijnlijk met een kostenvoordeel boven het oude land gewerkt worden. Onderzoek is echter nodig om vast te stellen in hoeverre bovenstaande gedachten houdbaar zijn.

34 S. Hart, 'Geschrift en getal. Onderzoek naar de samenstelling van de bevolking van Amsterdam in de 17e en 18e eeuw, op grond van gegevens over migratie, huwelijk, beroep en alfabetisme', in: S. Hart, *Geschrift en getal* (Dordrecht, 1976) 115-181.

35 A. Knotter, J. L. van Zanden, 'Immigratie en arbeidsmarkt in Amsterdam in de 17e eeuw', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, XIII (1987) 403-430.

36 Een enkel cijfer van Hart wijst in deze richting (*Geschrift en getal*, 181).

Bijlage 1. Toelichting op de berekening van de scheepsbemanningen zoals gepresenteerd in tabel 6.

Het feit dat de schipper vooral zijn bevelvoerenden (stuur- en bootslui) en bemanningsleden met een functie (scheepstimmerlieden en koks) meenam naar de notaris en daaraan een relatief beperkt aantal bootsgezellen toevoegde, mag ons doen veronderstellen, dat dat deel van de bemanning dat *niet* naar de notaris meegang overwegend uit bootsgezellen heeft bestaan. Vóór de notaris verschenen:

schippers	2.729
bootsgezellen	3.301
onbekend/diversen	314
overigen	7.481
 totaal	 13.825

Degenen met een commandobevoegdheid of functie telden dus tenminste 10.210 personen, dat is bijna 74% van hen die naar de notaris gingen, en — naar blijken zal — ruim 27% van de totale bemanning (die te zamen bij benadering 37.476 koppen telde). Wij mogen hieruit besluiten dat vrijwel alleen bootsgezellen op het schip achterbleven, wanneer de schipper zijn delegatie voor de notaris samenstelde.

Aangezien de tabellen 3.5 t/m 3.8 en 3.10 t/m 3.16 van *Zeevarenden* het percentage buitenlanders geven van dat deel van de bootsgezellen dat met de schipper naar de notaris ging, vinden wij daarin een aanwijzing voor het percentage buitenlanders onder alle bootsgezellen. Het is zeer onwaarschijnlijk dat het percentage buitenlanders onder de bootsgezellen die mee naar de notaris gingen precies in overeenstemming geweest zal zijn met het aandeel van de buitenlanders onder alle bootsgezellen. Het ligt het meest voor de hand ervan uit te gaan dat het aan de tè lage kant zal zijn en dus een benedengrens geeft voor het percentage buitenlanders onder alle bootsgezellen. Men mag immers ervan uitgaan, dat de schippers die bij de keuze van hun (onder)officieren onder de bemanning tijdens de aanmonstering een duidelijke voorkeur voor plaats-, streek- en landgenoten vertonen, die lijn min of meer zullen hebben doorgetrokken bij het samenstellen van de delegatie die naar de notaris ging. Dit werd bovendien nog verder in de hand gewerkt door het feit dat de buitenlandse bootsgezellen opvallend minder gealfabetiseerd waren, hetgeen toch altijd een extra drempel blijkt te zijn in dergelijke omstandigheden. Wij doen er daarom goed aan het percentage buitenlanders onder de bootsgezellen die voor de notaris verschenen als een benedengrens te nemen voor de 'nationale' samenstelling van de gehele groep.

Door het combineren van inlichtingen die de tabellen 5.8, 3.5 t/m 3.8 en 3.10 t/m 3.16 van *Zeevarenden* bieden, kunnen wij thans wat de bootsgezellen en het percentage buitenlanders onder hen betreft een heel stuk verder komen. Onze berekeningen worden gepresenteerd in tabel 6 en zitten als volgt in elkaar. Tabel 5.8 van *Zeevarenden* stelt ons in staat ³⁷ per herkomstgebied van de schipper een gemiddelde bemanning per schip uit te rekenen (dit aantal is inclusief de schipper zelf)- Door deze gemiddelden te vermenigvuldigen met de aantallen

37 Daarbij moet wel het formele voorbehoud worden gemaakt, dat de berekeningen in hoofdstuk 5 van *Zeevarenden*, die gebaseerd zijn op een nog niet gepubliceerde formule, betrouwbaar zijn.

afgelegde attestaties per schippersherkomstgebied die de genoemde tabellen van hoofdstuk 3 bieden, kan de waarschijnlijke totale bemanning op alle schepen, waarover attestaties werden afgelegd, per schippersherkomstgebied tamelijk nauwkeurig worden berekend. Deze berekening geeft voor alle 2.729 gevallen van attestatie een waarschijnlijke bemanning van (ongeveer) 37.476 koppen. Om nu de bemanning te kennen die *niet* voor de notaris verscheen moeten worden afgetrokken a. het totaal aantal personen dat volgens de tabellen 3.5 t/m 3.8 en 3.10 t/m 3.16 van *Zeevarenden* wèl naar de notaris ging (11.096 personen) en b. de niet in die tabellen maar wel in de tekst vermelde aantallen schippers zelf (2.729 uiteraard). Te zamen dus 13.825 (zoals hiervoor reeds vermeld). Op de schepen bleven dus achter (ongeveer) 23.651 personen. Zoals ook reeds beweerd werd, moeten dit overwegend bootsgezellen zijn geweest, omdat de in de delegatie opgenomen personen met een hogere rang dan bootsgezel reeds ruim 27% van de totale bemanning uitmaakten. Dit percentage kan en zal wel enige procenten hoger hebben gelegen voor de totale vloot, maar veel kan dat nooit zijn geweest, omdat de schepen dan een overdaad aan bevelvoerenden gehad zouden hebben. Wij gaan er daarom van uit, dat de genoemde 23.651 thuisblijvers (63% van de totale bemanning³⁸) bijna allen bootsgezellen waren. De tabellen 3.5 t/m 3.8 en 3.10 t/m 3.16 van *Zeevarenden* geven telkenmale het percentage buitenlanders onder de bootsgezellen die wel naar de notaris gingen. Op grond daarvan kunnen wij per schippersherkomstgebied het aantal 'vreemdelingen' onder de bootsgezellen berekenen, waarbij wij voor alle schepen (dat zijn gevallen waarin een scheepsverklaring voor de notaris werd afgelegd) op een totaal van (ongeveer) 9.133 (veronderstelde buitenlandse bootsgezellen, *niet* meegegaan naar de notaris) plus 2.470 (volgens de tabellen 3.5 t/m 3.8 en 3.10 t/m 3.16 van *Zeevarenden* buitenlandse opvarenden, *wel* meegegaan naar de notaris) dat is (ongeveer) 11.603 buitenlanders onder de bemanningen op de schepen van deze 2.729 reizen uitkomen. Dit aantal zal enerzijds dus iets te hoog zijn omdat altijd wel enige bevelvoerenden ook niet naar de notaris meegingen (ziekte, overlijden, beschuldigde partij, en dergelijke meer). Maar anderzijds mogen wij ervan uitgaan dat bij het samenstellen van de delegatie de schippers de neiging gehad zullen hebben de buitenlanders onder de bootsgezellen eerder te passeren. Zowel voor de bootsgezellen als voor de totale bemanning zal het verkregen percentage buitenlanders als een benedengrens gezien moeten worden.

38 De verdeling is dus: naar de notaris 10.210 bevelvoerenden (27,2%), 3.301 bootsgezellen (8,8%) en 314 overigen, c.q. diverse personen (0,8%). Resteren *niet* voor de notaris verschenen (ongeveer) 23.651 personen (63,1%).

Unzeitgemässe Betrachtung. Een pleidooi voor een historische sociale wetenschap

Discussie over Chris Lorenz, *De constructie van het verleden. Een inleiding in de theorie van de geschiedenis* (Meppel-Amsterdam: Boom, 1987, 350 blz., f44,75, ISBN 90 6009 753 x)

P. H. H. VRIES

Met dit boek voegt de auteur weer een titel toe aan de reeks inleidingen die de laatste jaren in Nederland zijn verschenen. Het is dan ook goed voorstelbaar dat zelfs diegenen die wel enige belangstelling voor theorie van de geschiedenis hebben het niet zullen lezen, laat staan kopen, omdat zij zich thans als voldoende 'ingeleid' beschouwen. Een dergelijke houding is begrijpelijk, maar in dit geval niet terecht. Lorenz heeft een uitstekend boek geschreven dat een breed publiek verdient en ook iets nieuws biedt. Hij geeft een overzicht van de stand van zaken binnen de geschiedtheorie en probeert daarnaast en daar doorheen zijn eigen positie binnen de geschiedfilosofische debatten af te bakenen. Hij heeft zo een inleiding geschreven in de theorie van de geschiedenis in het algemeen en in zijn eigen theorie van de geschiedenis in het bijzonder.

Zijn overzicht van de stand van zaken is zeer helder geschreven en systematisch. Wat het, evenals zijn standpuntbepaling, vooral aantrekkelijk maakt, is het feit dat hij steeds aan de hand van 'case-studies' uit de geschiedbeoefening laat zien dat 'theoretische' vraagstukken wel degelijk een rol spelen in de praktijk van de geschiedbeoefening. Hij toont zo aan dat theoretische reflectie ook voor de gewone historicus relevant is. Hij stelt de volgende thema's aan de orde: 1) Wat is theorie van de geschiedenis? 2) Feit, interpretatie en waarheid; 3) Het probleem van de historische verklaring; 4) Oorzakelijke verklaring in de geschiedenis; 5) Personen en structuren in de historische verklaring; 6) Geschiedenis en de sociale wetenschappen; 7) Objectiviteit, subjectiviteit en het probleem der waarden.

De wijze waarop Lorenz de lezer in het vakgebied introduceert en kennis laat maken met problemen en debatten geeft mij geen aanleiding tot kritiek, veeleer tot lof. Toch wil ik wel één, niet onbelangrijke, kanttekening plaatsen. Lorenz volgt in zijn boek trouw het lijstje van vragen dat in de analytische geschiedfilosofie tot canon is geworden. Dit heeft tot gevolg dat vragen met betrekking tot de geschiedschrijving vrijwel niet aan de orde komen, wanneer we althans daaronder verstaan het in een interpretatieve synthese weergeven van de feiten en verklaringen die de geschiedvorsing heeft opgeleverd. Lorenz verstaat, enigszins in afwijking van het thans gangbare spraakgebruik, onder 'geschiedschrijving' *alle* activiteiten die een historicus verricht wanneer hij eenmaal over zijn feiten beschikt. Hij behandelt daarvan in wezen alleen de problemen rond de verklaring. Terwijl in de narrativistische geschiedfilosofie het interpretatieve, synthetiserende aspect van de geschiedschrijving zozeer centraal staat dat het lijkt alsof onderzoek binnen de geschiedbeoefening hooguit een noodzakelijk kwaad is, vervalt Lorenz hier enigszins in het andere uiterste door, zoals dat in de epistemologische geschiedfilosofie gangbaar is, de indruk te wekken als zouden de problemen inherent aan het schrijven van historische syntheses uiteindelijk alle herleid kunnen worden tot de problemen met betrekking tot het beschrijven, interpreteren en verklaren van 'feiten'. Mijns inziens hadden de vragen waarover narratieve geschiedfilosofen zich buigen meer expliciete aandacht verdiend aangezien het een specifiek soort vragen betreft. Ik denk, bij wijze van voorbeeld, aan vragen als: Hoe schrijf je een synthese?; Hoe beoordeel je haar op 'waarheid' of 'geldigheid'?; Hoe vergelijk je haar met concurrerende syntheses?; Wat is